

УДК 347.42

Алла Бойко,*аспірант Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ, ЗАБЕЗПЕЧЕНОГО ЗАВДАТКОМ

Стаття присвячена проблемним питанням застосування цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання, забезпеченого завдатком. У статті аналізуються підстави та умови виникнення такої відповідальності, досліджується завдаток не тільки як вид забезпечення виконання зобов'язання, а і як захід (форма) цивільно-правової відповідальності, аналізуються положення національного законодавства та положення модельних актів європейського приватного права щодо співвідношення завдатку з іншими заходами цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: завдаток, цивільно-правова відповідальність, порушення зобов'язання, істотне порушення, збитки, неустойка.

Актуальність теми. Нині Україна перебуває в процесі пошуку шляхів виходу з економічної кризи, що впливає на розвиток договірних відносин та спонукає до вдосконалення механізму їх правового регулювання. На жаль, проблема порушення виконання сторонами взятих на себе зобов'язань не втратила своєї актуальності, проте зараз вона трактується дещо по-іншому порівняно з проблемами, які існували ще двадцять років тому. Нині, коли ринок постійно вимагає нових партнерів по бізнесу, постачальників, споживачів, ризик порушення договірних зобов'язань лише зростає. Для того, щоб звести такий ризик до мінімуму, в цивільному законодавстві закріплені різні види забезпечення виконання зобов'язань, а також передбачена цивільно-правова відповідальність за невиконання або неналежне виконання таких зобов'язань. Так, одним із видів забезпечення виконання зобов'язання є завдаток, втрата якого внаслідок застосування відповідальності за порушення боржником зобов'язання або сплата завдатку кредитором у подвійному розмірі, перетворює його на окремий захід (форму) цивільно-правової відповідальності, що, у свою чергу, породжує безліч практичних питань, які стосуються механізму їх реального виконання.

Метою статті є визначення особливостей застосування цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань, забезпечених завдатком, та вивчення особливостей застосування завдатку як заходу (форми) цивільно-правової відповідальності у взаємодії з іншими заходами.

Вищенаведені питання свідчать не тільки про актуальність обраної теми, а й про необхідність проведення наукового дослідження щодо особливостей застосування цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань, забезпечених завдатком.

Теоретичне вивчення і аналіз наукових джерел, нормативно-правової бази національного законодавства та модельних актів європейського приватного права нададуть можливість отримати нові наукові висновки з приводу окреслених вище питань, а також матимуть наукову новизну щодо встановлення шляхів підвищення ефективності цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань, забезпечених завдатком.

Стан дослідження. Треба зазначити, що проблемам вивчення та дослідження застосування цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань, забезпечених завдатком, приділялась увага багатьма вченими та науковцями, серед яких: В. В. Вітрянський, І. О. Дзера, О. В. Дзера, О. Ю. Заїка, О. С. Йоффе, Р. В. Колосов, Г. В. Макаренко, О. О. Отрадна, І. Й. Пучковська, О. В. Старцев, О. В. Церковна, Д. Е. Федорчук, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, В. А. Хохлов, Г. Ф. Шершеневич та інші.

Виклад основного матеріалу. Статтею 571 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) закріплено правові наслідки порушення або припинення зобов'язання, забезпеченого завдатком. Так, за змістом ч. 1 ст. 571 ЦК України визначено, що, якщо порушення зобов'язання сталося з вини

боржника, завдаток залишається у кредитора. Якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, він зобов'язаний повернути боржникові завдаток та додатково сплатити суму у розмірі завдатку або його вартості [1]. Зі змісту наведеної частини статті вбачається, що цивільно-правова відповідальність настає у разі порушення зобов'язання, під яким, згідно з ч. 1 ст. 610 ЦК України, розуміється його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

У своєму науковому дослідженні Г. В. Макаренко пропонує включити у ЦК України норму, згідно з якою завдаток втрачається або повертається в подвійному розмірі не тільки у разі невиконання зобов'язання, але й у разі істотного його порушення [2, с. 4-5], однак науковець не обґрунтовує, чим саме відрізняється істотне порушення зобов'язання від неістотного, а також не окреслює випадків такого застосування.

Відповідно до ч. 2 ст. 651 ЦК України, договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі істотного його порушення другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона могла розраховувати у разі укладення договору.

У коментарі до зазначеної статті слушно зазначається, що законодавець наділяє потерпілу сторону можливістю відмови від договору як заходом оперативного впливу до винної сторони [3, с. 775]. Так, наприклад, ч. 2 ст. 678 ЦК України визначено, що у разі істотного порушення вимог щодо якості товару (виявлення недоліків, які не можна усунути, недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення) покупець має право за своїм вибором у тому числі відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми.

Стаття 611 ЦК України передбачає, що одним із наслідків порушення зобов'язання є його припинення у зв'язку з односторонньою відмовою від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом. Отже, законодавець визначає право односторонньої відмови від договору як санкції, до якої потерпіла сторона може вдаватися у разі порушення другою стороною умов договору. Наприклад, відмова від договору як зобов'язально-правовий спосіб захисту за порушення умов договору передбачена ч. 2 ст. 666 ЦК України, де зазначено, що якщо приналежності товару або до-

кументи, що стосуються товару, не передані продавцем у встановлений строк, покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу та повернути товар продавцеві.

Аналогічний правовий механізм доцільно застосувати і у завдаткових правовідносинах, коли боржник має право відмовитися від договору, якщо, наприклад, кредитор не передасть у визначений договором строк документи про право власності на нерухоме майно або ж якщо предмет за основним зобов'язанням не відповідатиме раніше обумовленим його властивостям або ж якості.

Отже, підставою для застосування цивільно-правової відповідальності у формі втрати завдатку або його повернення у подвійному розмірі слід визначити таке порушення зобов'язання, внаслідок якого кредитор набуває права на односторонню відмову від договору або його розірвання у судовому порядку.

У ч. 1 ст. 571 ЦК України міститься умова про те, що цивільно-правова відповідальність за порушення зобов'язання, забезпеченого завдатком, настає у разі наявності вини кредитора або боржника.

І. Й. Пучковська зазначає, що, виступаючи формою цивільно-правової відповідальності, втрата завдатку, як і стягнення неустойки, можлива лише за наявності вини сторони у порушенні зобов'язання [4, с. 60-61]. Тобто науковець вказує на наявність вини як необхідного складника для настання цивільно-правової відповідальності. Інші ж учені, зокрема О. О. Отрадна та Д. Е. Федорчук, вважають, що форма вини особи, яка не виконала зобов'язання, а також інші обставини, через які зобов'язання не виконане, не мають значення [5, с. 62]. Безвинне невиконання зобов'язання (через неможливість виконання), а також визначення забезпечуваного договору недійсним не є підставами для залишення завдатку та тягнуть обов'язок кредитора повернути завдаток боржникові [6, с. 185].

Сучасна економічна ситуація в державі сприяє розвитку не лише тих завдаткових правовідносин, які пов'язані із забезпеченням договорів купівлі-продажу нерухомого майна або оренди такого майна, а й правовичинів, пов'язаних із веденням підприємницької діяльності, зокрема, щодо купівлі-продажу або поставки товарів, робіт, послуг. Традиційно, застосовуючи завдаток для забезпечення виконання зобов'язання, боржник передає кредитору певну грошову суму, проте ст. 570 ЦК України дозволяє передавати в якості завдатку і рухому річ (наприклад, товар, продукцію тощо), що може використовуватися під час укладення договорів поставки

товару, причому завдаткодавцем може виступити постачальник такого товару (продукції), який найчастіше є суб'єктом підприємницької діяльності.

Отже, з метою досягнення економічних та соціальних результатів, а також одержання прибутку суб'єкт господарювання здійснює підприємницьку діяльність на власний ризик, що передбачає покладення на нього несприятливих наслідків (збитків) і вжиття заходів щодо їх превенції або усунення, не пов'язане з винною поведінкою підприємця [7, с. 62]. У зв'язку із цим у разі забезпечення завдатком правочинів, пов'язаних із веденням підприємницької діяльності, втрачає сенс умова про необхідність наявності вини контрагента, яка закріплена у ст. 571 ЦК України.

В. Д. Примак також звертає увагу на суб'єктів господарювання і володільців джерел підвищеної небезпеки, правовий статус яких передбачає і специфічний режим відповідальності – незалежно від наявності їх вини [8, с. 62]. Таким чином, ризиковий характер підприємницької діяльності зумовлює доцільність виключення вини з умов застосування цивільно-правової відповідальності у формі втрати завдатку або його повернення у подвійному розмірі у разі порушенні зобов'язання стороною, яка діє як суб'єкт підприємницької діяльності.

Відкритим залишається питання щодо застосування відповідальності за порушення зобов'язання, забезпеченого завдатком, в якості якого виступає рухоме майно. Нині практика застосування такого завдатку не набула великого поширення між контрагентами для забезпечення виконання зобов'язань [9, с. 106], проте не можна виключати право сторін передбачити можливість передачі в якості завдатку рухомого майна, а тому нагальним є питання визначення дня або ж моменту, з якого має обраховуватись вартість такого майна у разі порушення зобов'язання, забезпеченого завдатком.

Диспозитивний характер положень цивільного законодавства, які закріплюють завдаток, надає право сторонам самостійно визначити його розмір у договорі. До того ж у разі виникнення судового спору щодо визначення дня або моменту, з якого має обраховуватись такий розмір, ст. 22 Господарського процесуального кодексу України [10] та ст. 27 Цивільного процесуального кодексу України [11] надають право сторонам подавати відповідні клопотання або ж заяви з проханням взяти до уваги ті чи інші обставини справи під час розрахунку розміру завдатку.

З урахуванням однієї із законодавчо закріплених ЦК України засад справедливості,

визначаючи вартість рухомого майна, переданого в якості завдатку, під час застосування відповідного заходу цивільно-правової відповідальності потерпіла сторона має бути наділена правом на власний розсуд обирати спосіб обрахування своїх вимог виходячи із цін, що існували: або на день укладення договору, або на день порушення договору, або на день пред'явлення позову. Водночас за наявності клопотання позивача суд має право взяти до уваги ціни, що існували на день ухвалення рішення.

Розглядаючи питання щодо застосування цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання, забезпеченого завдатком, дослідники неодноразово піднімали питання щодо можливості віднесення завдатку до одного із заходів цивільно-правової відповідальності [12, с. 125]. Так, А. Домбругова вказує, що у положеннях цивільного законодавства визначені такі наслідки порушення договірних зобов'язань, забезпеченого завдатком, які зближують завдаток із санкціями, встановленими в якості відповідальності у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання [13, с. 14]. Із наявністю у завдатку певних ознак, які притаманні санкціям, погоджується і О. О. Отрадна. Це, на її думку, проявляється у втраті суми завдатку стороною, яка є винною у такому порушенні, а оскільки під порушенням зобов'язання розуміється невиконання або неналежне виконання зобов'язання, втрата завдатку може мати місце і в разі порушення стороною зобов'язання якихось його окремих умов [5, с. 62]. Враховуючи те, що власником предмета завдатку на момент порушення договору є сторона, яка його отримала, як об'єкт нововиниклих відносин цивільно-правової відповідальності слід розглядати і сам завдаток, що підлягає поверненню, і додаткову суму в його розмірі, що сплачується на користь потерпілої сторони.

Слід звернути увагу, що незважаючи на закріплені у ЦК України правові наслідки порушення зобов'язань, забезпечених завдатком, втрата боржником переданого кредиторові завдатку, так само як і сплата кредитором боржнику подвійної суми завдатку, не припиняють основне (забезпечене завдатком) зобов'язання та, відповідно, не звільняють сторони від необхідності його виконання [13, с. 14]. У зв'язку із цим вартість завдатку, повернутого кредитором, який припустився порушення зобов'язання, що не було припинено, не зменшує обсяг майнового обов'язку боржника, який є потерпілою стороною, перед несправним кредитором. У свою чергу, втрата завдатку порушником-боржником зумовлює виникнення у нього обов'язку спла-

тити додатково грошову суму такого самого розміру, що і вартість втраченого завдатку (або передати додаткове рухоме майно), з метою виконання зобов'язання в натурі.

Відповідно до ч. 2 ст. 571 Цивільного кодексу України, сторона, винна у порушенні зобов'язання, має відшкодувати другій стороні збитки в сумі, на яку вони перевищують розмір (вартість) завдатку, якщо інше не встановлено договором. Таким чином, у разі порушення зобов'язання, забезпеченого завдатком, потерпіла сторона має право на відшкодування завданих їй збитків. Отже, зі змісту ч. 2 ст. 571 ЦК України можна простежити заліковий характер відшкодування збитків (тобто відшкодування збитків з урахуванням суми завдатку), що, у свою чергу, робить таке співвідношення між сумою завдатку та збитками схожим із різними видами неустойки.

Вітчизняне законодавство не забороняє сторонам стягувати неустойку за порушення зобов'язання, забезпеченого завдатком. Так, ч. 1 ст. 550 ЦК України передбачає, що право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Це дає можливість в окремих випадках застосувати до такого завдатку і приписи ч. 3 ст. 551 ЦК України (зменшення розміру неустойки) або скористатися правом застосування штрафної неустойки (найчастіше це характерно для договорів купівлі-продажу товарів (наприклад, якщо продукцію, яка швидко псується, зіпсовану продукцію зв'язаний завдатком добросовісний продавець не реалізував), і тоді потерпіла сторона має право вимагати від винної сторони відшкодування збитків у частині, яка не покривається завдатком.

Положення ч. 2 ст. 571 ЦК України дає можливість сторонам не тільки домовитись у договорі про інший розмір відшкодування збитків, а й передбачити в договорі й інші заходи цивільно-правової відповідальності. Так, ч. 2 ст. 625 ЦК України передбачає стягнення з боржника, який прострочив виконання грошового зобов'язання, суми боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також процентів річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом, тобто вказана норма ЦК України надає можливість сторонам скористатись диспозитивним характером та самостійно визначити розмір процентів річних та інфляційних нарахувань.

У разі порушення встановленого в договорі строку (терміну) повернення подвійного розміру завдатку у вигляді грошової

суми, а так само й у разі невиконання відповідної вимоги потерпілого контрагента протягом семи днів (за відсутності іншої домовленості про строки розрахунків) сторона – порушник договору має нести відповідальність і за порушення нововиниклого зобов'язання (у вигляді сплати інфляційних втрат уповноваженої особи та передбачених законом або договором процентів річних).

Варто зупинитись на положеннях модельних актів європейського приватного права, зокрема на Принципах УНІДРУА [14] та Принципах Європейського договірної права [15], в яких також закріплені окремі положення про цивільно-правову відповідальність у разі істотного порушення зобов'язання. До того ж такі положення могли б знайти своє відображення і в завдаткових правовідносинах у разі застосування цивільно-правової відповідальності з урахуванням принципу добросовісності, який закріплений у ст. 7.1.2., 7.3.1. Принципів УНІДРУА та у ст. 8:103 Принципів Європейського договірної права. Принцип добросовісності також знайшов своє відображення і в можливості зменшення розміру договірної відповідальності. Так, у ст. 7.1.2. Принципів УНІДРУА визначено, що сторона не може посилається на невиконання з боку іншої сторони, якщо таке невиконання було спричинене діями чи бездіяльністю першої сторони, іншою подією, у зв'язку з якою перша сторона несе ризик. А ст. 7.4.8. Принципів УНІДРУА вказує, що потерпіла сторона втрачає право на компенсацію тією мірою, якою шкоду могло бути зменшено внаслідок вжиття нею розумних заходів.

Окремо заслуговує на увагу питання розміру завдатку, який може бути занадто великий і фактично наближатиме до повного розміру забезпечуваного зобов'язання. У зв'язку із цим постає питання про обмеження не тільки самого розміру завдатку, а й про зменшення розміру відповідальності за порушення зобов'язання. До того ж такі положення передбачені як у національному законодавстві зарубіжних держав, так і в міжнародних уніфікованих документах. При цьому можливість внесення відповідних змін до чинного законодавства щодо зменшення розміру відповідальності зумовлюється закріпленням принципу добросовісності як основного правила, що стосується реалізації міжнародних приватних договірних зобов'язань, а також як однієї із загальних засад цивільного законодавства України. Такий висновок обґрунтовується ст. 7.4.8 Принципів УНІДРУА, ст. III-3:302(5), III-3:705 Проекту спільних підхо-

дів [16], ст. 9:505 Принципів європейського договірної права, в основі яких закладені положення про можливість зменшення суми, що виплачується постраждалій стороні, якщо така сума надзвичайно перевищує витрати, понесені в результаті невиконання зобов'язання.

Отже, закріплений принцип добросовісності та заліковий характер цивільно-правової відповідальності у формі втрати завдатку або його повернення у подвійному розмірі та застосування принципу добросовісності зумовлюють доцільність законодавчого встановлення правила про необхідність зменшення розміру зазначеної відповідальності, якщо він є явно надмірним з огляду на розмір розумно очікуваних збитків кредитора. Аналогічний підхід слід застосовувати й у разі стягнення з порушника зобов'язання, забезпеченого завдатком, поряд із втратою завдатку або його поверненням у подвійному розмірі, ще й передбаченої законом або договором неустойки.

Висновок

Підсумовуючи вищенаведене, можна дійти висновку про наявність проблемних питань, пов'язаних із застосуванням цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань, забезпечених завдатком. З одного боку, це пов'язано з розвитком договірних відносин між контрагентами, які раніше не забезпечували зобов'язання завдатком, а з іншого – з розширенням сфери застосування завдатку у договірних відносинах, регулювання яких ще не знайшло свого законодавчого відображення в тому числі і щодо застосування відповідальності за порушення зобов'язань, забезпечених досліджуваным видом.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
2. Макаренко Г. В. Завдаток як спосіб забезпечення зобов'язань : автореф. дис... канд. юрид. наук / Г. В. Макаренко. – О., 2008. – 18 с.
3. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4-х т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карabanь, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. – Т. 2. – К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т. юрид. дослідж., 2004. – 864 с.

4. Цивільне право : підручник : у 2-х т. / за редакцією В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – К.: Право, 2014. – Том 2. – 816 с.

5. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар у двох частинах. Частина 2. / керівники авторського колективу та відповідальні редактори проф. А. С. Довгерт, проф. Н. С. Кузнецова. – К.: Юстиніан, 2006. – 1008 с.

6. Федорчук Д. Е. Забезпечення виконання зобов'язань : навч. посібник / Д. Е. Федорчук. – Донецьк: „Вебер” (Донецька філія), 2007. – 217 с.

7. Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України / за заг. ред. В. К. Мамутова / ред. колегія: Г. Л. Знаменський, Д. Х. Липницький, В. К. Мамутов (голова редколегії), І. Г. Побірченко, Д. М. Притика, В. В. Хахулін, Ю. С. Шемшученко, В. С. Щербина, О. І. Ющик. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 441 с.

8. Примак В. Д. Системні вади законодавства про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок недоліків товарів, робіт, послуг [Електронний ресурс] / В. Примак // Юридична Україна. – 2012. – № 7. – С. 57–65. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2012_7_13.

9. Колосов Р. В. Деякі питання застосування завдатку в праві України / Р. В. Колосов // Вісник Маріупольського державного університету. – 2012. – Вип. 3-4. – С. 104–111. – (Серія: Право).

10. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

11. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40 (40-42). – Ст. 492.

12. Пучковська І. Щодо визначення характерних ознак і функцій видів забезпечення виконання зобов'язання / І. Пучковська // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4 (47). – С. 119–126.

13. Домбрутова А. Завдаток як спосіб забезпечення виконання зобов'язання / А. Домбрутова // Юридичний вісник України. – 2005. – № 37. – С. 14.

14. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/translations/blackletter2010-ukrainian.pdf>.

15. Принципы Европейского контрактного права – дополненная и пересмотренная версия 1998 г. // Журнал международного частного права. – 1999. – № 1(23). – С. 40–70.

16. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Edited by Study Group on a European Civil Code, Research Group on the Existing EC Private Law (Acquis Group). – Munich: Sellier european law publishers, 2009. – 6563 p.

Стаття посвящена проблемним вопросам применения гражданско-правовой ответственности за нарушение обязательства, обеспеченного задатком. В статье анализируются основания и условия возникновения такой ответственности, исследуется задаток не только как вид обеспечения выполнения обязательства, но и как мера (форма) гражданско-правовой ответственности, анализируются положения национального законодательства и положения модельных актов европейского частного права о соотношении задатка с иными мерами гражданско-правовой ответственности.

Ключевые слова: задаток, гражданско-правовая ответственность, нарушение обязательства, существенное нарушение, убытки, неустойка.

The article is devoted to problematic issues of application of civil liability for breach of obligation secured by the earnest. The article analyses reasons and conditions of occurrence of such liability, the earnest is investigated not only as a type of enforcement obligations, but also as a measure (form) of civil liability, analyses the provisions of the national legislation and the provisions of model acts of the European private law on the balance of earnest with other measures of civil liability.

Key words: earnest, civil liability, breach of obligation, material breach, damages, penalty.

